
ПРОГЛАШ

Издание на Филологическия факултет
при Великотърновския университет “Св. св. Кирил и Методий”

кн. 2, 2015 (год. XXIV), ISSN 2367-8585

Роберто Адинолфи

„ЦАРСТВОТО НА СЛАВЯНИТЕ“ ОТ МАВРО ОРБИНИ, РУСКИЯТ ПРЕВОД НА САВА ВЛАДИСЛАВИЧ И ИЗСЛЕДВАНИЯТА ПО ВЪПРОСА¹

Roberto Adinolfi

MAVRO ORBINI'S *THE REALM OF THE SLAVS*, SAVA VLADISLAVICH'S RUSSIAN TRANSLATION AND RELATED RESEARCH

Настоящата работа разглежда основни студии върху книгата “Il Regno degli Slavi” на Мавро Орбини и нейния превод на руски, дело на Сава Владиславич, който е един от изворите на Паисиевата “История славянобългарска”. Задълбочено изследване по темата откриваме в трудовете на многобройни слависти и филолози. Тази работа се спира предимно на проучванията на български и италиански учени.

Ключови думи: *Мавро Орбини, „Царството на славяните“, Сава Владиславич, руски превод*

*The paper discusses some major publications dealing with Mavro Orbini's **Il Regno degli Slavi** and its translation in Russian by Sava Vladislavich, which in turn is one of the sources of Paisiy's **Istoria slavyanobalgarska**. Works by numerous Slavicists and philologists provide comprehensive explorations on this subject. This paper mainly focuses on studies by Bulgarian and Italian scholars.*

Keywords: *Mavro Orbini, The Realm of the Slavs, Sava Vladislavich, Russian translation.*

---

¹ Статията следва работната програма на Проект НИ13 ФЛФО14 от 20.03.2013 и 23.04.2013.

В основните фази на своята история българската култура има връзки с италианската книжнина. Известен е например културният обмен между богомилите от Средновековна България и катарите от Италия и останалата част от Западна Европа. Италиански творби са извор на български съчинения от по-късни епохи.

Сред българските автори от епохата на Възраждането, които си служат с италиански източници, задължително трябва да споменем Софроний Врачански, който е използвал два текста. В частта, отнасяща се до юдаизма в трактата си „За трите религии“ от 1805 г., той е ползвал гръцкия превод на творбата на Паоло Медичи – един покръстен в християнската религия еврейин; докато източник на „Филосовски мъдрости“ (във Втори Видински сборник от 1802 г.) и „Гражданское позорище“ (1809) е бил гръцкият превод на „Theatrum Politicum“ на Амброджо Марлиани, публикуван за първи път в Рим през 1621 г. (Дел’Агата 2006а: 173–179; Дел’Агата 2006b: 143–159; Аретов 1990: 18–31).

Известно е също така, че сред основните източници на Паисиевата „История славянобългарска“ има два текста, единият от италиански автор, а другият – от един автор от Рагуза (Дубровник), писал на италиански. Става въпрос, разбира се, за руския текст на „Църковните анали“ от Цезар Бароний (Cesare Baronio, 1538–1607), от своя страна зависещ от превода от латински на полски език на Пьотр Скарга; както и за руския превод от Мавро Орбини, жител на Рагуза, на „Царството на славяните“. Измежду работите, посветени на връзката между „История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски и „Аналите“ на Бароний, трябва да посочим тези на В. Велчев (Велчев 1943) и на Р. Пикио (Пикио 1954: 212–223). Бароний фигурира също и сред източниците на Орбини, който като предговор към творбата си поставя списък на цитираните автори. Действително, различни историографи и европейски политически писатели от XVI и XVII век са се позовавали на Бароний. Сред авторите, чиито произведения проникват в българската литература, трябва да се спомене и Марлиани, който, на поне едно място, също препраща към Бароний (Марлиани 1655: 78).

Произходът и съдържанието на книгата на Орбини, руският му превод, дело на Сава Владиславич, и нейната връзка с творбата

на Паисий са привличали вниманието на различни изследователи. Тук да се спирам на връзката между Орбини и Паисий, която е анализирана от редица изследователи (Крония 1939: 20–28; Пенев 1933: 267–283 и др.). Без претенция за изчерпателност, ще се спра на някои основни студии, посветени на „Царството на славяните“.

Някои учени изтъкнаха факта, че Орбини е един от първите автори, на които дължим информацията за славяните след византийските хроники (Рава 1913: 7). Биографичните данни за Орбини са по-скоро оскъдни. Станал бенедиктински монах, той живее в манастира на остров Млет, след това в Стон. Бил е абат в бенедиктинския манастир в Бачка. После се връща в Рагуза, където остава до края на живота си. Малко се знае за престойта му в Италия, където извършва проучвания и изследвания. Апендини съобщава факта, че „херцозите на Урбино са били негови меценати и са го допуснали до голямата си библиотека, където е събрал по-голямата част от данните“ (Апендини 1803: 13; Крония 1939: 7; Рава 1913: 31).

Измежду другите свои работи той превежда от италиански една творба на Анджело Нелли озаглавена „Zarcalo duhovno od početka i svarhe života čovječanskoga iztomačen iz jezika talijanskoga u dubrovački po D. Mavru Orbini“. Крония говори за различните издания на текста, за които съобщават различни автори (Крония 1939: 8, бел. 1).

Пълното заглавие на „Царството на славяните“ е:

Il Regno de gli Slavi, hoggi corrottamente detti Schiavoni. Storia di don Mauro Orbini Rauseo, abate Melitense. Nella quale si vede l'Origine quasi di tutti i Popoli, che furono della lingua SLAVA, con molte, & varie guerre, che fecero in Europa, Asia, & Africa; il progresso dell'Imperio loro, l'antico culto, & il tempo della loro conuersione al Christianesimo. E in particolare veggonsi i successi de' Ri, che anticamente dominarono in Dalmatia, Croatia, Bosna, Servia, Rassia, & Bulgaria. In Pesaro, appresso Girolamo Concordia. Con licenza de' Superiori. M. DCI

Т.е.: Царството на славяните, днес погрешно наричани скла-
вони. История от Дон Мавро Орбини от Рагуза, абат от Млет-
ския орден. В нея се вижда произходът на почти всички народи,
говорещи славянски език, различните и многобройни войни,

които са водили в Европа, Азия и Африка; развитието на тяхната империя, техният древен култ и времето на покръстването им в християнската религия. И по-специално се виждат подвизите на царете, които в древността са царували в Далмация, Хърватско, Босна, Сърбия, Рашка и България. Издадена в Пезаро, в печатницата на Джироламо Конкордия. С разрешението на властите. 1601 г.

Голяма част от съвременните автори изразяват отрицателно мнение за творбата на Орбини и за нейната историографска валидност. Глюбич (Глюбич 1856: 230) определя стила на текста като „прост“ („*inopinato*“ на остарял италиански език) и критикува автора за липсата на исторически и хронологичен ред. А Крония пише:

Тъй като в онази епоха добрите „тестове за консултация“ са били малко и все още не са били разглеждани, дори не са били схванати известни славянски проблеми, а историографията е била несигурна и противоречива и по-специално в славянската сфера все още се е спорело между сухата средновековна хронология (Нестор в Русия, Гал в Полша, Козмас в Бохемия, Диоклеат сред хърватите, „родословията“ на сърбите и на българите) и „илюстрациите“ с хуманистичен дух (Пиколомини, Бонфини, Гванини и др.), неизбежно е историята на Орбини да е претърпяла последствията от това и да не е могла да се издигне на по-високо ниво (Крония 1939: 9).

По различни поводи Броджи Беркоф говори за истинско плагиатство от страна на Орбини спрямо други творби, като: „*De origine successibusque Slavorum*“ (Венеция, 1532 г.) от друг един далматински автор – Винко Прибойевич (известен и с италианизираното име *Vincenzo Pribevo*). Или спрямо текстове от немски или полски автори, сред които Мартин Кромер и Франциск Иреник. Войните на германските племена срещу Римската империя били една от най-предпочитаните теми в немската литература. Орбини, който имал голямо желание да възвеличае славянските племена, макар и в ущърб на историческата реалност, не се колебае да идентифицира славяните с германските народи, приписвайки им подвизите на последните. По същия начин той е почерпил от Прибойевич информацията за принадлежността на Александър Велики към славянското племе, от бавар-

ския историк Йоханес Авентинус – данни за скитите, победоносно противопоставили се на Александър, които също се идентифицират със славяните (Броджи Беркоф 1977–1979: 133–141). Идентификацията на славяните с готите и вандалите му позволила да говори за славянско господство във Франция, Испания и Африка.

Броджи Беркоф обяснява липсата на позоваване на творбата на Прибойевич в текста на Орбини като отражение на духа на литератора от XVI век, който пишел за една образована интернационална публика, поради което се чувствал задължен да цитира възможно най-голям брой „авторитетни“ творби, тоест антични и чуждестранни. Местните източници изглежда не са били много авторитетни за него, затова е било по-добре изобщо да не се цитират. Това би могло да обясни липсата на препратка към Прибойевич и към други автори (Броджи Беркоф 1975–1976: 152–153). Но същата авторка малко преди това посочва, че сред източниците, които Орбини пропуска да цитира, има също така и византийски или западни автори – напр. Пиколомини, между другото широко цитиран в други глави на книгата (Броджи Беркоф 1975–1976: 152). Самата авторка в гореспоменатите публикации подчертава неведнъж липсата на критическа мисъл у Орбини в сравнение с други негови съвременници или предходници.

Орбини е бил поставен в списъка на забранените книги поради цитираните „еретически“, т.е. некатолически (протестанти и православни) автори. В много случаи той е бил считан за инициатор на панславизма. Тази теза беше поддържана от Решетар (Решетар 1928: 260), а преди това и от Рава (Рава 1913: 15). Последният се пита дали панславянските доктрини, които се утвърждавали по негово време, биха могли да върнат на мода Орбини, който бил забравен в онзи момент. Като доказателство в поддръжка на тази теза е цитиран труда на Лоазо „Le Balkan Slave“ (Лоазо 1898: 76 и сл.). Броджи Беркоф (Броджи Беркоф 1977–1979: 129) говори за едно „абстрактно панславянско чувство“, подчертавайки, че авторът по-скоро подкрепя интересите на своята родина – Република Рагуза.

Един друг етикет, често поставян на Орбини, е, че изглежда „контрареформационен“ и „бароков“. Но това често се оспорва от съвременните учени. Броджи Беркоф анализира религиозната визия на Орбини, като открива влияние не на бароковата, а на среднове-

ковната култура, все още разпространена през Хуманизма и подсилена от влиянието на венецианската историография (Броджи Беркоф 1977–1979: 122, 124). Дел’Агата говори не за „бароков“, а за „къснохуманистичен“ дух (Дел’Агата 1989: 10).

Сред творбите, основаващи се на текста на Орбини, Крония цитира: една парафраза в стихове на латински, дело на Мартино Роза (*Breve compendium nationis gloriosae totius linguae illyricae...*, Madrid 1638); *Осман* на Гундулич (17 век) и *Разговор народа словинскога* на Качич (18. век). Сред историографските изследвания, които се позовават на него, трябва да припомним: „*Copioso ritretto degli annali di Rausa*“ (Големия сборник с летописи от Рагуза) на Йаков Лукарич, италианизиран като Giacomo Luccari (Венеция, 1605), „*Memoria regum et banorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*“ от Юрай Раткай (Виена, 1652), „Стематография“ на Павел Ритер-Витезович (1700) и хрониките на Георги Бранкович (1711), Христофор Жефарович (Виена, 1741), Василие Петрович (Москва, 1754) и Йован Раич (Виена, 1795) (срв. Крония 1939: 11).

На връзката между „Царството на славяните“ на Орбини и „Големия сборник“ на Лукарич Броджи Беркоф посвети една статия, в която подчертава по-голямата модерност и по-голямото критично и историческо чувство в творбата на Лукарич (Броджи Беркоф 1979: 41–54).

Първите сведения в България за Орбини и неговата творба са по-скоро объркани. В тази връзка бих искал да припомня две публикации: статия (А) във вестник Дунавска зора, II, бр. 9 от 14 януари 1860 г. и статия (Б) във вестник Македония, IV, бр. 27 от 21 февруари 1870 г. Първата е анонимна, а втората е подписана от Г. Х. Ив. Минчов². При тези объркани сведения „Царството на славяните“ на Мавро Орбини погрешно е считано за историята на цар Самуил. От изключителен интерес е второто свидетелство, което навежда на мисълта, че Орбини е считан за все още жив през 1870 г.!

А)

Дунавска зора, II, бр. 9, 14 януари 1869

---

² И двете бяха представени на изложбата „Цар Самуил – величие и трагизъм“ в Народната библиотека в София.

Една българска старина

Някой си приятел ни съобщава на вярно, какво в града Пизаро, у Италия, някой си Хорватин православен на име Мавро Арбини притежавал един старобългарски ръкопис на кожа, съдържанието му било Историята на българският цар Самуил, написана в 1601 година. Речений г. Мавро Арбини с всяко благодарение дава препис от тоя ръкопис, на който българин му го би поискал. Ние на радо известяваме нашите читатели за тая многоценна наша старина, с намерение, ако ся случи някой от тях или да мине през речений град или чрез някой негов приятел, да ся постарает за да земе препис от тоя ръкопис, с време да ся изпечати и разпространи. Всекий българин ще бъде навярно любопитен да ся сдобие с една безценна негова народна старина.

Б) Македония, IV, бр. 27, 21 февруари 1870

Известие

Миналото лято, като бях в Триест, г-н С. Запрянов ми писа три пъти, че са намирала Историята на цар Самуила, ръкопис на пергамент, у някого си Signor M. Orbini in Pesaro (г-н Мауро Орбини в Пезаро). Аз писах за тоя ръкопис на г-на М. Орбини, но като не могох да получа никакъв отговор, считам за свята длъжност да обнародвам това ползнейше известие за нашите изследователи на народната ни история, а особито на г-на М. Дринов, за да ся постарает да издири и ся научи за тоя ръкопис, който, възможно е, да бъде твърде интересен за историята ни.

Г. Х. Ив. Минчов

Бих искал да спомена най-новите издания на текста на Орбини.

През 1985 г. излиза едно фототипно издание, издадено в Мюнхен от издателската къща „Otto Sagner“, с предговори от Петер Рехдер и от Сима Чиркович. В България, след откъса, публикуван през 1983 г., трябва да припомним следните публикации на творбата: Фототипното издание на оригиналния текст от 2009 г. е на издателска къща „Дамян Яков“. Превод на български през 2012 г. е публикуван от Симеон Тодоров и Елица Попова пак в ИК „Дамян Яков“, допълнен с въведения от Надежда Драгова и Джузепе Дел’Агата. През същата година Нина Стаменова и Силвия Димитрова предлагат свой

превод, издаден под редакцията на Българския приорат на Ордена на рицарите тамплиери на Йерусалим и съдържащ въведения на ген. майор Румен Ралчев, Велик приор на Велик приорат България, на Валери Стефанов и Сима Чиркович. Измежду студиите по темата заслужават внимание изследванията на Н. Драгова (Драгова 1983; Драгова 2009).

Въпреки че заглавието на руското издание от 1722 г. не споменава името на преводача, знаем от свидетелства от същото време, че преводът е бил дело на Сава Владиславич (1669–1738), който също е от Рагуза, но с православно вероизповедание. Той е известен и като „Рагузинский“, от херцеговски произход, и е живял в Рагуза, Венеция и Константинопол; впоследствие се премества в Русия и става съветник на Петър за турските дела, и по-точно за политиката с балканските славяни. След като живял няколко години във Венеция и Рагуза (1712–1722 г.), от 1725 г. до 1728 г. е начело на мисията, която сключва споразумения в областта на търговията и на определянето на границите на Китайската империя. Освен превода на „Царството на славяните“ той е автор на „Секретная информация о Китае“, издадена в „Руский вестник“ през 1842 г., глава V, с. 180–243 и 281–337, както и на превод от италиански на „Притчите на Соломон“, посветен на Петър (Дел’Агата 1990: 389; Дел’Агата 2012: 18).

Преводът на „Царството на славяните“ е съществена част от една издателска програма под ръководството на самия Петър Велики, отнасяща се до издаването на руски език на най-различни исторически творби. Татишчев, съвременник на Сава Владиславич, счита, че големият брой грешки не се дължи на автора на оригинала, а на преводача, когото погрешно определя като „италиански граф“. Както отбелязва Дел’Агата, това свидетелство е било игнорирано от по-голямата част от учените, с изключение на Радоичич (Дел’Агата 1990: 390). А Крония (Крония 1939: 16) пише за руския превод, че е един скромнен превод, който съкращава и обеднява италианския текст и не наподобява ни най-малко на богатото оригинално издание.

Сред творбите, които анализират допирните точки и несъответствията между италианския и руския текст, трябва да припомним тези на Дел’Агата (Дел’Агата 1989: 9–18; Дел’Агата 1990: 387–401; Дел’Агата 2012: 17–24). Ученият анализира различни аспекти, които той самият обобщава в края на творбата си през 1990 г.

Ще цитирам накратко някои от най-важните места.

Руският превод, който той обозначава с R, е дълъг около половината от оригинала, който той обозначава с O. Скъсяването на текста обаче не е еднакво и преминава от една трета в първата част на една втора в третата част и в две трети в четвъртата (втората част – Хрониката на Диоклеат – се счита за не много значима поради особеностите си характер и краткостта си). Пропуснатите от Сава пасажи са: посвещението на Марино Бобали; двете гравюри, изобразяващи славяни от Германското море и от Илирия; предисловията към Хрониката на Диоклеат; списъкът на илирийските владетели; гербовете на династиите; родословните дървета; списъкът на по-значимите неща, съдържащи се в произведението (Дел’Агата 1990: 395–396; Дел’Агата 2012: 19).

Като преводач Сава Владиславич използва три начина: превод дума по дума, колаж (определен от Дел’Агата като „изрязване и сглобяване“), преразказване със свои думи. В първата част преобладава първият вид превод, докато във втората и третата част другите два вида превод се редуват, с процентно увеличаване на преразказването. Езикът на превода, който някои учени определят като смесица от руски, сръбски и църковнославянски, според Дел’Агата трябва категорично да се счита за руски (Дел’Агата 1990: 397; Дел’Агата 2012: 20).

Ученият се съсредоточава също така върху това, което той нарича „генетична трансформация“ на текста, който от историческо произведение, осяяно с научна реторика от времето на Късния хуманизъм, се превръща в наръчник с предимно практическата цел – да обслужи проекта за историческо и културно усъвършенстване, разработен по желание на Петър Велики. Пак според Дел’Агата трябва да се счита за погрешна информацията, според която инициативата за превода на Орбини би трябвало да се припише на Феофан Прокопович, който през 1716 г. пристигнал от Киев в Санкт Петербург, докато поне първата част на текста вече е била готова през 1714 г. (Дел’Агата 1990: 390; Дел’Агата 2012: 21). Други наблюдения на учения засягат разбирането на италианския текст от страна на преводача, което се смята за отлично, въпреки трудностите, заложиени в оригинала. Грешките са малко и не много значителни, преценява Дел’Агата.

В заключение ще отбележа, че книга като “Il Regno degli Slavi” е от особен интерес поради различни причини. Това е едно от първите произведения на Новото време, от които придобиваме сведения за историята на славянските народи, макар че историята често се смесва с мита. Проникването на книгата в Руската литература по времето на Петър Велики представлява важно и значимо доказателство за културната и литературна програма на царя. И естествено, за изследователите на българската литература от епохата на Възраждането творбата е изключително ценна поради това, че тя представлява един от изворите на Паисиевата „История славянобългарска“. Самата тема на книгата и нейното влияние върху славянските литератури обясняват факта, че творбата се разглежда предимно от слависти и изследователи в областта на източноевропейските култури. Но не липсват и случаи, в които тя е привличала вниманието и на специалисти от други области, като италианския юрист Луиджи Рава. Българските версии и преработки на текстове, чийто произход трябва да се търси в напълно различни исторически и географски контекст, също представлява изключително привлекателна тема за проучване.

ЛИТЕРАТУРА

- Аретов 1990:** Аретов, Н. Софроний Врачански и диалогът му със света (Наблюдения върху „Философски мудрости” и „Гражданское позорище”). // *Литературна мисъл*, № 3, 18-31.
- Аретов 2004:** Аретов, Н. Повествователят Софроний и диалога му със света (Наблюдения върху Втори видински сборник). // *Софроний Врачански. Сборник изследвания*. Съст. С. Таринска и Д. Караджова. София: Акад. изд. Проф. М. Дринов, 103–122.
- Велчев 1943:** Велчев, В. *Отец Паисий Хилендарски и Цезар Бароний. Принос към изследване изворите на Паисиевата История*. София: Печатница С. М. Стайков.
- Драгова 1983:** Драгова, Н. Мавро Орбини и българските историци през XVIII век. // *Мавро Орбини. Царството на славяните*. Съст. Н. Драгова. София: Наука и Изкуство, 9-36.
- Драгова 2009:** Драгова, Н. *Славянское Царство. Мавро Орбини*. София: Дамян Яков.
- Дел’Агата 2012:** Дел’Агата, Дж. Паисий Хилендарски и руската версия на „Царството на славяните“ на Мавро Орбини. // *Царството на славя-*

ните. История от дон Мавро Орбини от Рагуза, абат от Млетския орден. София: Дамян Яков, 17–24.

Dell’Agata 2012: Dell’Agata, G. Paisiy Hilendarski i ruskata versiya na “Tsarstvoto na slavyanite” na Mavro Orbini. // *Tsarstvoto na slavyanite. Istorija ot don Mavro Orbini ot Ragusa, abat ot Mletskiya orden.* Sofia: Damyan Yakov, 17–24.

Орбини 2009: Орбини, М. *Царството на славяните. Фототипно издание.* София: Дамян Яков.

Пантић 1968: Пантић, М. Мавро Орбини. Живот и рад. // *Мавро Орбини. Краљество Словена.* Ф. Баришић, Р. Самарцић и С. Ђирковић. Београд: Српска књижевна задруга, XI–CVIII.

Пенев 1933: Пенев, Б. *История на новата българска литература.* София: Държавна печатница, том IV, 267–285.

Радојчић 1950: Радојчић, Н. *Српска историја Мавра Орбинија.* Београд: Научно дело.

Решетар 1928: Решетар, М. Мавро Орбини. // Станојевић, Ст. *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, том III, 260.

Чиркович 2012: Чиркович, С. Мавро Орбини: живот и дело. // *Мавро Орбини. Il Regno de gli Slavi. Царството на славяните.* Съст. Орден на рицарите тамплиери на Йерусалим – Велик приорат България. София.

Appendini 1803: Appendini, F. M. *Notizie storico-critiche sulle antichita storia e letteratura de’ Ragusei divise in due tomi e dedicate all’ eccelso Senato della Repubblica di Ragusa*, Ragusa: dalle stampe di Antonio Martecchini, Tomo 2, 13.

Brogi Bercoff 1977-1979: Brogi Bercoff, G. *Il Regno degli Slavi* di Mauro Orbini e la storiografia europea). // *Ricerche Slavistiche*, № 24-26, 119–156.

Brogi Bercoff 1975-1976: Brogi Bercoff, G. *Il Pribevo e il Regno degli Slavi* di Mauro Orbini). // *Ricerche Slaviche*, № 22-23, 1975–1976, 137–154.

Brogi Bercoff 1979: Brogi Bercoff, G. *Il „Regno degli Slavi“* di Mauro Orbini e il „Copioso ristretto degli annali di Rausa“ di Giacomo Luccari. // *Studi Slavistici in ricordo di Carlo Verdiani.* A. M. Raffo. Pisa: Giardini, 1979, 41–54.

Ćirković 1985: Ćirković, S. Mauro Orbini: his life and work. // *Mauro Orbini. Il Regni degli Slavi.* Nachdruck, besorgt von S. Ćirković und P. Rehder. München: Verlag Otto Sagner.

Cronia 1939: Cronia, A. *Il „Regno degli Slavi“* di Mauro Orbini e la „Istorija Slavenobolgarskaja“ del monaco Paisi (1762). // *Bulgaria*, № 1-3, 5–31.

Dell’Agata 1989: Dell’Agata, G. *Il Trattato sulla Bulgaria nella traduzione russa del Regno degli Slavi* di Mauro Orbini. // *Europa Orientalis*, № 8, 9–18.

- Dell'Agata 1990:** Dell'Agata, G. La traduzione russa del Regno degli Slavi di Mauro Orbini. // *Studi in onore di Sante Graciotti*, a cura di G. Brogi Bercoff, M. Capaldo, J. Jerkov Capaldo, E. Sgambati. Roma: Carucci, 1990, 387–401.
- Dell'Agata 2006a:** Dell'Agata, G. “I riti e costumi degli Ebrei confutati del livornese Paolo Medici” nell’opera di Sofronij Vraianski, figura centrale nella “Rinascita” culturale bulgara. // *Nuovi studi livornesi*, № 13, 173–179.
- Dell'Agata 2006b:** Dell'Agata, G. Le fonti italiane nel progetto di emancipazione politico-culturale della Bulgaria di Sofronij Vracanski. // *Българи и италианци през вековете в борби за независимост и държавност. По случай 200 години от рождението на Джузепе Маџини (1805–1872)*. София: Гутенберг, 143–159.
- Gliubich 1856:** Gliubich, S. *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*. Wien: R. Lechner, Zara: Battara e Abelich.
- Loiseau 1898:** Loiseau, C. *Le Balkan Slave*. Paris: Perrin.
- Marliani 1655:** *Theatrum politicum in quo quid agendum sit a principe, & quid cavendum, accuratè pręscribitur. Auctore Ambrosio Marliano*. Dantisci: sump. Georgii Forsteri.
- Picchio 1954:** Picchio, R. Gli Annali del Baronio-Skarga e la Storia di Paisij Hilendarski). // *Ricerche Slaviche*, № 3, 212–233.
- Rava 1913:** Rava, L. *Mauro Orbini, primo storico dei popoli slavi*. Bologna: Gamberini e Parmeggiani.